

Adamik Béla,

A számítógépes latin dialektológia régi-új útjain: a vulgáris latin magánhangzó-fúziók, a szinkópa és a hangsúly korrelációja*

Összefoglalás:

A tanulmány egy olyan összefüggésrendszerrel foglalkozik, melyet Herman József fedezett fel és közölt egy 1965-ben publikált tanulmányában: eszerint a kései latin feliratokon, a vulgáris latin magánhangzó-fúziók okozta betűcserék hangsúlyos és hangsúlytalan szótagban tapasztalható területileg szignifikánsan eltérő megoszlása a latin szóhangsúly területileg eltérő nyomatékával magyarázandó. Tehát, ahol a magánhangzó-fúziók okozta betűcserék magasabb arányát figyelhetjük meg hangsúlyos szótagban, ott alacsonyabb nyomatékú volt a hangsúly, és fordítva: ahol kevesebb, magánhangzó-fúziók okozta tévesztés regisztrálható hangsúlyos szótagban, ott a hangsúlynak erősebb nyomatékúnak kellett lennie. Herman megfigyeléseit nem meggyőzőnek és fenti elméletét elfogadhatatlannak nyilvánította J. N. Adams 2007-es monográfiájában. A szinkópa-jelenségek bevonásával a Hermantól feltételezett összefüggésrendszerbe, valamint a Császárkori latin feliratok számítógépes nyelvtörténeti adatbázisára támaszkodva, a tanulmány megkísérli a fenti probléma megoldását, a Herman és Adams közti „vita” eldöntését.

Herman József egy 1965-ben megjelent, majd 1990-ben újraközölt, a késő császárkori latin hangváltozások területi különbségeit tárgyaló tanulmányában, annak a nyomatéki hangsúly problémájáról szóló alfejezetében, a vulgáris latin magánhangzó-fúziók okozta betűcserék területi megoszlását vizsgálta hangsúlyos és hangsúlytalan szótag szerinti megkülönböztetésben (Herman 1965=1990: 22-24.). Mint ismeretes, a vulgáris latinban, eltekintve néhány peremterülettől, a nyelvterület jelentős részén a magánhangzó-rendszer átépülésében a következő folyamat volt a meghatározó. Hangsúlyos szótagokban a hosszú \bar{e} és a rövid i egybeesett egy zárt ϵ -ben, a hosszú \bar{o} és a rövid u pedig zárt φ -ban fuzionált, hangsúlytalan szótagban pedig ugyanez a hangszínfúzió kiterjedt a rövid e -re és a rövid o -ra is, amelyek hangsúlyos szótagban viszont nyílt ϵ -vé és nyílt φ -vá váltak ($\acute{e} \acute{i} > \epsilon$, $\acute{e} > \epsilon$; $\acute{o} \acute{u} > \varphi$, $\acute{o} > \varphi$; $\bar{e} e i > \epsilon$, $\bar{o} o u > \varphi$). A latin feliratokon ezt a román nyelvekből is rekonstruálható változási folyamatot az E és I valamint az O és V közötti betűcserék jelenítik meg,¹ s teszik követhetővé. Mármost, Herman József, néhány római provincia és Róma város kései (5-6. századi)² feliratos anyagát vizsgálva, megfogalmazása szerint, váratlan különbséget fedezett fel e magánhangzó-fúziók okozta betűcserék hangsúlyos és

* Jelen tanulmány a „Császárkori latin feliratok számítógépes nyelvtörténeti adatbázisa: 3. szakasz” című, K 108399 ny. sz. OTKA-projekt keretében készült.

¹ E tanulmányban a különféle hibatípusok jelölésére a Császárkori latin feliratok számítógépes nyelvtörténeti adatbázisa (vö. <http://lldb.elte.hu/>, ennek megfelelően a továbbiakban rövidítése Adatbázis vagy LLDB) kódrendszerét használom. A kódoknál a > jel értelme: "a szövegben úgy jelenik meg mint", pl. "é: > I" olvasata: "a normatív nyelvhasználat szerinti hosszú, hangsúlyos e hangot a szövegben I betű jeleníti meg".

² Ahol nem állt ilyen pontosan datálható anyag a rendelkezésére (mint Róma városában), ott Herman (1965=1990: 13) vagy kihagyta (már ahol lehetséges volt, mint Hispania és Gallia esetében) a 600 utánra datálható feliratokat, vagy (mint Észak- és Dél-Itália és Dalmatia esetében) egyszerűen az összes keresztény feliratot bevonta a vizsgálatba.

hangsúlytalan szótag szerinti megoszlásában (vö. 1. táblázat). E tekintetben Herman elsősorban Gallia³ és Róma között talált észrevehető, szignifikáns különbséget, amennyiben megfigyelte, hogy a magánhangzó-fúziók okozta betűcserék hangsúlyos szótagban sokkal ritkábban fordulnak elő Rómában, mint Galliában. Számításai szerint (1. táblázat T - teljes tartalmú - aloszlopok) a hangsúlyos szótagbeli magánhangzó-tévesztések aránya (a hangsúlytalan szótagbeliekhez mérve) Galliában 27,6 %, Rómában pedig 14,3 %. E két érték közötti kontraszt Herman szerint még élesebb, ha csak a hosszú \bar{e} és a rövid i valamint a hosszú \bar{o} és a rövid u fúziójára vonatkozó betűcseréket vesszük tekintetbe (azaz kizárjuk a rövid e -re és o -ra valamint a hosszú i -re és u -ra vonatkozó tévesztéseket):⁴ ez alkalommal a vonatkozó arányok 29,3 % Gallia és 13,2 % Róma esetében (1. táblázat R - részleges tartamú - aloszlopok).

1. Táblázat (Herman 1965: 22-24)	(klasszikus lat. > vulgáris lat.) $\bar{e} \bar{i} > \bar{e}, \bar{e} > \bar{e}; \bar{o} \bar{u} > \bar{o}, \bar{o} > \bar{o}; \bar{e} \bar{e} i > \bar{e}, \bar{o} o u > \bar{o} \rightarrow E \sim I / O \sim V$											
	T = $\bar{i} > E, i > E, \bar{e} > I, e > I, \bar{u} > O, u > O, \bar{o} > V, o > V, \bar{i} > E, i > E, \bar{e} > I, e > I, \bar{o} > V, o > V$											
	R = $\bar{i} > E, i > E, \bar{e} > I, e > I, \bar{u} > O, u > O, \bar{o} > V, o > V$						T = Teljes, R = Részleges					
5-6. sz.	Gallia		Róma		Hispania		Észak-Itália		Dél-Itália		Dalmátia	
	T	R	T	R	T	R	T	R	T	R	T	R
$\bar{E} \sim \bar{I} / \bar{O} \sim \bar{U}$	27,6%	29,3%	14,3%	13,2%	25,6%	26,9%	18,3%	16,8%	17,8%	20%	25,3%	25,7%
$E \sim I / O \sim U$	72,4%	70,7%	85,7%	86,8%	74,4%	73,1%	81,7%	83,2%	83,2%	80%	74,7%	74,3%

Tovább lépve, Herman abból a tényből, hogy a Galliában mért 27,6 %, illetve 29,3 % hangsúlyos szótagbeli betűtévesztési arány nagyjából megfelel a hangsúlyos szótagok átlagos előfordulási arányának a latin nyelvben (1 : 2,5 \approx 28,6 % : 71,4 %), arra következtetett, hogy Galliában a magánhangzó-fúziók hangsúlyos és hangsúlytalan szótagban egyforma mértékben következtek be, míg Rómában a magánhangzók hangsúlyos szótagban ellenállóbbnak tűntek a fúzióval szemben (ti. a 14,3 %, ill. 13,2 %-os betűkeverési arány jóval elmarad a galliaitól). E

³ Herman tanulmányában Gallia tekintetében Lugudunensis provinciát Lugudunum (Lyon) városa és territórium, Narbonensis provinciát pedig Vienna (Vienne) városa és territórium képviseli.

⁴ Herman e második, részleges körben tehát bevonta a vizsgálatba az (LLDB-Adatbázis kódrendszerében kifejezve) $\bar{i} > E, i > E, \bar{e} > I, e > I, \bar{u} > O, u > O, \bar{o} > V, o > V$ kódú, de kizárta az $\bar{i} > E, i > E, \bar{e} > I, e > I, \bar{o} > V, o > V$ kódú jelenségeket (az $\bar{u} > O$ és $u > O$ típusúakat nem is vette figyelembe), vö. Tableau 1 (Herman 1965=1990: 25). Tehát Herman e részleges verzióban kizárta a vizsgálatból azokat a betűkeveréseket, amelyek nincsenek összhangban a vulgáris latin hangszínfúziókkal, mert az érintett magánhangzók ($\bar{e}, \bar{i}, \bar{o}, \bar{u}, \bar{i}$ és \bar{u}) nem vesznek részt benne, és azokat is, amelyek nem egyértelműen tükrözik a vulgáris latin hangszínfúziókat, ti. az $e > I$ és az $o > V$ kódú jelenségeket. Eljárása azonban esetleg és legfeljebb csak az $o > V$ (Hermannál "V pour \bar{o} ") esetében fogadható el, az $e > I$ (Hermannál "I pour \bar{e} ") esetén egyáltalán nem: hiszen ahogy maga Herman (2003: 35) írja, "az újlatin terület többsége csak a klasszikus $\bar{e}, \bar{e}, \bar{i}$ -ből eredő e -t ismeri utolsó szótagban", így az $e > I$ (Hermannál "I pour \bar{e} ") típusú betűkeverés valóban a hangsúlytalan szótagbeli magánhangzó-fúziót jeleníti meg. Az $o > V$ (Hermannál "V pour \bar{o} ") esetében a szakirodalomban valóban ellentmondásos nézetek fogalmazódtak meg arról, hogy az $/o:/, /o/$ és $/u/$ fúziója $/o/$ -ba megtörtént-e egyáltalán: Kiesler (2006: 44) és Maiden (2011: 242-243) szerint igen, legalábbis a nyugati újlatin nyelvterületen, Banfi (1996: 166, 1.3.3.) szerint nem, legalábbis a szóbeljeji szótagokban nem.

különbségek megfigyelése Hermant annak feltételezésére indították, hogy az E/I és O/V tévesztések hangsúlyos és hangsúlytalan szótagbeli megoszlásának területi különbségei a hangsúly nyomatéka mértékének földrajzi különbségeivel állhatnak összefüggésben.

Herman ezt a feltételezését arra a fentebb már említett vulgáris latin hangfejlődési sajátosságra, aránytalanságra építette, hogy a vulgáris latin magánhangzó-fúziók a hangsúlytalan szótagokban több (6) magánhangzóra terjedtek ki, mint a hangsúlyos szótagokban (4), hiszen, mint láthattuk, a hangsúlyos szótagokban a hosszú megfelelőiktől külön tartott rövid *e* és a rövid *o* a hangsúlytalan szótagokban egybeolvadtak azokkal.⁵ Ebből Herman számára világossá vált, hogy a hangsúlyos helyzetnek hangszínmegőrző szerepe kell hogy legyen, hiszen a nyomatéki kitűnéssel⁶ jellemezhető hangsúlyos helyzet segítette elő a rövid és hosszú *e*, illetve a rövid és hosszú *o* külön tartását (zárt *e* és *o* ill. nyílt *e* és *o* megkülönböztetését) és a nyomatéki kitűnés nélküli hangsúlytalan helyzet pedig ugyanezen hangok teljes fúzióját (a zárt-nyílt megkülönböztetés megszüntetésével *e*-be, ill. *o*-ba).

Innen tovább lépve Herman levonta a következtetést, hogy ha a nyomatéktöbblet segíti a hangszínkülönbségek megőrzését, illetve a nyomatékihiány a hangszínkülönbségek megszűnését, akkor feltételezhetjük, hogy ahol a hangsúly *erősebb* nyomatéki volt, ott *kevesebb* magánhangzó-fúziók okozta tévesztést regisztrálhatunk hangsúlyos szótagban, és fordítva, ahol *gyengébb* nyomatéki volt a hangsúly, ott *több* magánhangzó-fúziók okozta betűcserét figyelhetünk meg hangsúlyos szótagban. Így, Herman állítása szerint, a hangsúlyos szótagbeli tévesztések arányának területi különbségei a hangsúly-nyomaték mértékének területi különbségeivel magyarázandók.

Herman Józsefnek e most ismertetett megfigyeléseit és arra épített elméletét teljes egészében nem meggyőzőnek és elfogadhatatlannak nyilvánította J. N. Adams, 2007-es monográfiájának „A ‘Római hangsúly’ és annak állítólagos hatásai” című alfejezetében.⁷ Adams röviden (tegyük hozzá, túl röviden, azaz lényeges részekre nem reflektálva) ismerteti Herman vonatkozó megállapításait,⁸ majd elutasítja őket mondván: “Egy pillantás Herman százalékaira világossá teszi, hogy azok nem mutatnak semmi lényegeset”, majd “ezek a számok azt mutatják,

⁵ Legalábbis a nyelvterület nagyobb, nyugati részén, vö. az előző jegyzetet: a területi különbségek megléte azonban jelen esetben nem okoz elméleti problémát, mert ilyenek a hangsúlyos szótagbeli fúziók tekintetében is vannak az újlatin/román nyelvek között, vö. Herman (2003: 34 sk.).

⁶ A ‘nyomaték’, mint az ‘intensity’ (Herman 2000: 36) avagy ‘intensité’ (Herman 1965=1990) magyar fordítását Hermantól vettem át (Herman 2003: 36). A latin hangsúly minőségének meghatározása körüli vitákhoz vö. Loporcaro (2011: 62), és Adamik (2008) és (2013).

⁷ Adams (2007: 666-668): ‘The ‘Roman accent’ and its alleged effects’

⁸ Adams (2007: 667) Herman módszerét is kritizálja, alaptalanul, vö. Adamik 2012a (= 2012b).

hogy a hangsúlyos magánhangzók ugyanúgy érintettek voltak Rómában, mint Galliában; a százalékok közti különbség nem kényszerítő erejű”; és “nem szabadna ilyen adatokból arra következtetni, hogy a római latin hangsúly különbözött a galliaitól” stb.⁹

Egy ennyire jelentős nézetkülönbség esetén természetesen felmerül a kérdés: kinek van igaza? Megválaszolható-e egyáltalán egy ilyen kérdés? Tudományos értelemben igazságot tenni Herman és Adams között nyilván csak akkor lehet, ha ezt a Hermantól a hangsúly nyomatékának mértéke és a hangsúlyos szótagbeli magánhangzó-tévesztések mértéke között felfedezett vagy feltételezett összefüggés-rendszert valahogy újra megvizsgáljuk, teszteljük, hogy létezik-e, működik-e. Véleményem szerint van egy módja, illetve csak egy módja van ennek a „revíziónak”. Ha egy újbóli vizsgálat során ugyanazt tesszük, mint Herman, de egyúttal a vizsgálatba egy új tényezőt, egy harmadik *comparandum*-ot is bevonunk. Ezúttal a hangsúlyos szótagbeli E/I és O/V tévesztések arányát nem csak a hangsúlytalan szótagbeli tévesztésekhez, hanem a szinkópa-jelenségek előfordulásaihoz is mérjük, és így próbáljuk megnézni, hogy van-e köztük valamilyen, megfelelésrendszer, korreláció vagy nincsen.

A szinkópa-jelenségek bevonása a vizsgálatba azért kulcsfontosságú, mert a hangsúlyos szótag előtti vagy utáni szótagokban a hangsúlytalan rövid magánhangzók eltűnése, kiesése nagy valószínűséggel a hangsúly nyomatékával áll összefüggésben: ha a hangsúly nyomatéka kellően nagy, akkor a szinkópa bekövetkezik a szomszédos hangsúlytalan szótagokban, és fordítva, ha a hangsúly nyomatéka csekély, akkor a szinkópa ugyanezekben a szótagokban elmarad.

Jelen összefüggésben, a Herman-féle vizsgálatra és elméletre adaptálva elméletileg ez azt jelenti, hogy ahol a hangsúlyos szótagbeli, magánhangzó-fúziók okozta betűcserék *nagyobb* arányát figyelhetjük meg, ott *kevesebb* szinkópának és hangsúlytalan szótagbeli betűtévesztésnek kell lennie, a hangsúly nyomatékának *alacsonyabb* mértéke miatt, és fordítva: ahol a hangsúlyos szótagbeli, magánhangzó-fúziók okozta betűcserék *kisebb* arányát figyelhetjük meg, ott *több* szinkópának és hangsúlytalan szótagbeli betűtévesztésnek kell lennie, a hangsúly nyomatékának *magasabb* mértéke miatt (összefoglaló jelleggel lásd a következő, 2. táblázatot).

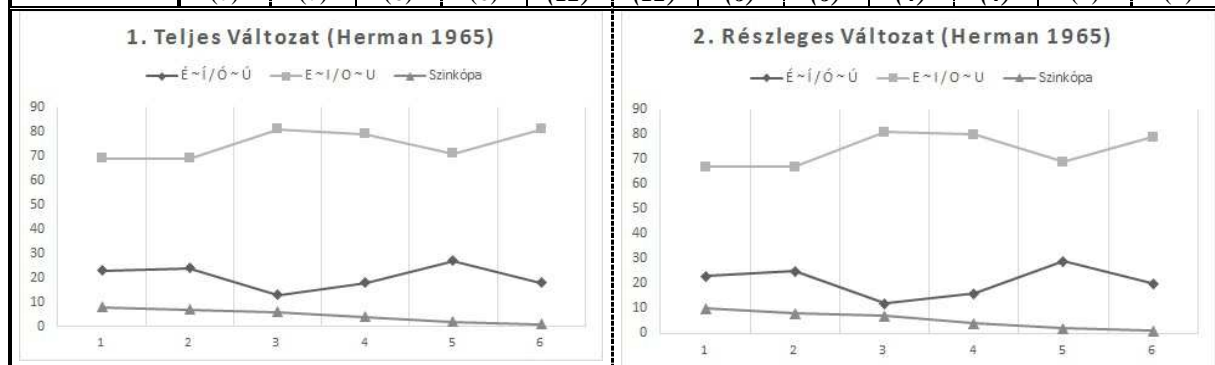
2. Táblázat (kiterjesztett Herman-féle korrelációs hipotézis)	Magánhangzó-fúziók	Hangsúly nyomatéka	É/Í és Ó/Ú tévesztések	E/I és O/V tévesztések	Szinkópa
+ = többlet, magasabb mérték, nagyobb arány	$\bar{e} e i > \varrho$ $\bar{o} o u > \varrho$	+	-	+	-

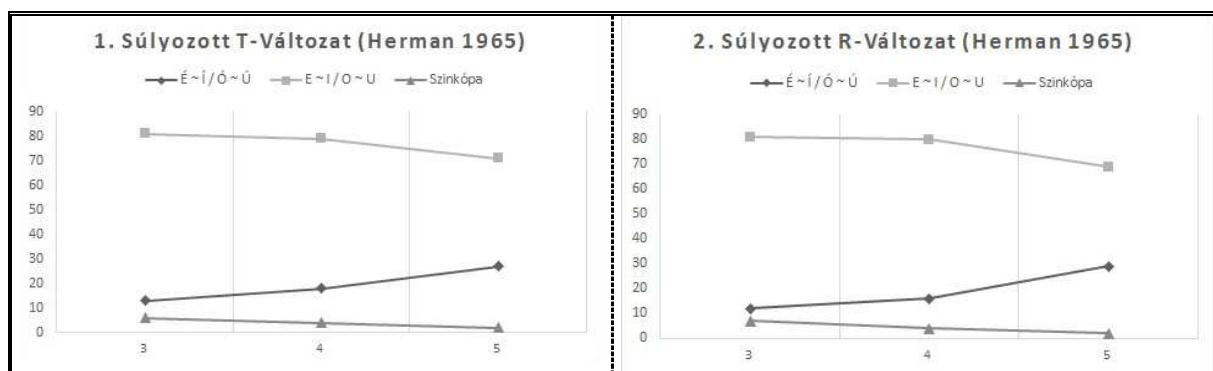
⁹ Adams (2007: 667): “[a] glance at Herman’s percentages shows that they establish nothing substantial”, “[t]hese figures show that accented vowels were affected at Rome just as in Gaul; the difference between the percentages is not compelling”; “there is nothing distinctive about the behaviour of vowels in accented syllables”, “[i]t would not be justified to conclude from such evidence that the Latin accent of Rome differed from that of Gaul”.

- = hiány, alacsonyabb mérték, kisebb arány	$\acute{e} \acute{i} > \epsilon$ $\acute{o} \acute{u} > \varrho$	-	+	-	+	+
---	---	---	---	---	---	---

A következőkben tehát ezt a szinkópa jelenségére is kiterjesztett Herman-féle korrelációs elméletet fogom újbóli vizsgálatnak alávetni, mégpedig kétféleképpen. Először is, mivel Herman vonatkozó tanulmányában nem csak a magánhangzó-fúziókra utaló betűcserék számait közölte első táblázatában ('Tableau 1', Herman 1965=1990: 25), hanem annak folytatásában (a 26. oldalon) a szinkópák számait is, pusztán Herman adatai alapján újraszámolom a hangsúlyos szótagbeli és a hangsúlytalan szótagbeli betűtévesztések, valamint a szinkópák egymáshoz képesti arányait (tehát a három vizsgálatba vont jelenség relatív frekvenciáját). Másodsor, a kiterjesztett Herman-féle korrelációs elméletet tőle független anyagon is tesztelem, mégpedig a „Császárkori latin feliratok számítógépes nyelvtörténeti adatbázisa” segítségével. Először azonban nézzük Herman-féle szám adatok közötti arányok újraszámolásának eredményeit.

3. Táblázat (Herman 1965: 22-26)	(klasszikus lat. > vulgáris lat.) $\acute{e} \acute{i} > \epsilon$, $\acute{e} > \epsilon$; $\acute{o} \acute{u} > \varrho$, $\acute{o} > \varrho$; $\bar{e} e i > \epsilon$, $\bar{o} o u > \varrho \rightarrow E \sim I / O \sim V$											
	T = $\acute{i} > E$, $i > E$, $\acute{e} > I$, $e > I$, $\acute{u} > O$, $u > O$, $\acute{o} > V$, $o > V$, $\acute{i} > E$, $i > E$, $\acute{e} > I$, $e > I$, $\acute{o} > V$, $o > V$											
	R = $\acute{i} > E$, $i > E$, $\acute{e} > I$, $e > I$, $\acute{u} > O$, $u > O$, $\acute{o} > V$, $o > V$						T = Teljes, R = Részleges változat					
5-6. sz. (súlyozott változat)	1. Dalmatia		2. Hispania		3. Róma		4. Észak-Itália		5. Gallia		6. Dél Itália	
	T 100% = 86	R 100% = 73	T 100% = 80	R 100% = 73	T 100% = 194	R 100% = 179	T 100% = 164	R 100% = 155	T 100% = 239	R 100% = 219	T 100% = 85	R 100% = 76
$\acute{E} \sim \acute{I} / \acute{O} \sim \acute{U}$	23 % (20)	23 % (17)	24 % (19)	25 % (18)	13 % (26)	12 % (22)	18 % (29)	16 % (25)	27 % (65)	29 % (63)	18 % (15)	20 % (15)
$E \sim I / O \sim U$	69 % (59)	67 % (49)	69 % (55)	67 % (49)	81 % (156)	81 % (145)	78 % (129)	80 % (124)	71 % (170)	69 % (152)	81 % (69)	79 % (60)
Szinkópa	8 % (7)	10 % (7)	7 % (6)	8 % (6)	6 % (12)	7 % (12)	4 % (6)	4 % (6)	2 % (4)	2 % (4)	1 % (1)	1 % (1)

Az újraszámolás eredményeit a 3. táblázatban ábrázoltuk számszerűleg és vonaldiagramok formájában is. Először kiszámoltuk a három, vizsgálatba vont jelenség számainak egymáshoz viszonyított arányait, majd a Hermantól kiválasztott földrajzi egységeket a szinkópák arányszáma szerinti csökkenő sorrendbe rendeztük, végül az így megkapott arányszámok egymáshoz képesti megoszlását vonaldiagrammal is ábrázoltuk, mind a teljes, mind a részleges változatban. Következő lépésben, egyfajta súlyozás keretében, kizártuk a vizsgálatból azokat a területeket, melyek adatszámja viszonylag alacsony, az adatok össz-száma 100 alatt volt. A súlyozás szükségességét igazolja az a statisztikai tapasztalat, hogy minél több adatunk van vizsgált jelenségek viszonylagos gyakoriságának, belső megoszlási struktúrájának megállapítására, a köztük megállapított viszonyok annál megbízhatóbban tükrözik a valóságot, jelen esetben a nyelvi szerkezet mozgásának területi sajátosságait. A súlyozott eredményeket a táblázatban külön diagramok ábrázolják. Ezen a módon egyértelmű megfelelés-rendszert lehetett megállapítani a diagramon 3-as sorszámú Róma, a 4-es sorszámú Észak-Itália és az 5-ös sorszámú Gallia között. E három, magas adatszámú terület egybevetése jól mutatja a Hermantól feltételezett megfelelés-rendszer működését (Róma, Észak-Itália és Gallia rövidítése itt R, ÉI és G): minél több betűcsere fordul elő hangsúlyos helyzetben (STV: R 13 % < ÉI 18 % < G 27 % / SRV: R 12 % < ÉI 16 % < G 29 %), annál kevesebb szinkópa regisztrálható (STV: R 6 % > NI 4 % > G 2 % / SRV: R 7 % > NI 4 % > G 2 %), és ezzel összhangban annál kevesebb betűcsere rögzíthető hangsúlytalan szótagokban (STV: R 81 % > NI 78 % > G 71 % / SRV: R 81 % > NI 80 % > G 69 %). Következésképpen a Hermantól feltételezett megfelelésrendszer, három összetevőre bővített formájában, már pusztán Herman számadatai alapján is működni látszik.

Mivel azonban Herman, nyilván a közölt számadatok óriási mennyisége miatt, nem publikál(hat)ta azok forrásait, ill. bibliográfiai meghatározását, ezért adatainak, valamint az erre épülő eredményeinek ellenőrizhetősége kérdésessé vál(hat)ot: a közölt adatok hitelességét ugyanis pusztán a közlő személyének (amúgy vitathatatlan) hitelessége biztosította. A

tudományos megközelítés azonban ellenőrizhetőséget követel, amivel egyébként maga Herman is teljesen tisztában volt, és ezt az ellenőrizhetőséget biztosítja most, a Herman Józseftől kezdeményezett Late Latin Data Base, amely végül mint “Császárkori latin feliratok számítógépes nyelvtörténeti adatbázisa” („Computerized Historical Linguistic Database of Latin Inscriptions of the Imperial Age”) valósul(t) meg.¹⁰ A következőkben tehát az adatbázis anyagán fogom tesztelni e Herman-féle korrelációs elmélet kiterjesztett változatát, lényegében ugyanazon kritériumok alapján. A következő hat területi egységen fogom a vizsgálatot végrehajtani, amelyek részben megegyeznek a Hermantól választott területekkel:¹¹ 1. Dalmatia, 2. Venetia–Histria (Regio X), 3. Liguria és Transpadana (Regio IX és XI), 4. Gallia Lugudunensis, 5. Gallia Narbonensis és 6. Gallia Belgica.¹² E provinciákat ugyanabban a kronológiai keretben fogom megvizsgálni, mint Herman, tehát az egyértelműen vagy valószínűleg 5-6. századra datálható feliratos anyag alapján.¹³ A vizsgálat módszerét illetőleg megjegyezzük, hogy a szinkópa¹⁴ és a hangsúlyos, valamint hangsúlytalan szótagbeli E/I és O/V betűcserék relatív frekvenciáját, belső megoszlását fogjuk górcső alá venni az egyértelműen csak fonológiai változásoknak betudható esetek alapján.¹⁵

¹⁰ Az LLDB-Adatbázis (cf. <http://lldb.elte.hu/>) bemutatását vö. Adamik (2009 = 2010), a mögötte álló metodológiához vö. Adamik (2012a = 2012b).

¹¹ A területek kiválasztásában szerepet játszott, hogy Róma anyagát még nem dolgoztuk fel az Adatbázisban, a hispániai és dél-itáliai provinciák jelenlegi feldolgozottsági szintje pedig még nem nyújtott elegendő adatmennyiséget jelen vizsgálatához.

¹² Dalmatia anyagát jómagam és részben Vágási Tünde dolgozta fel (az ILJug, Salona és AE korpuszai alapján), Venetia-Histria anyagát Ákos Zimonyi (InscrAqu, InscrIt, CIL és Pais), Liguria és Transpadana anyagát Kovács Judit és Zimonyi Ákos (ICI, ILVercel és InscrIt), Gallia Lugudunensis anyagát Fodor Krisztina és Ötvös Zsuzsanna (CIL, RICG és IAParis), Gallia Narbonensis anyagát Ötvös Zsuzsanna és részben Vágási Tünde (RICG, ILGN, ICalvet, ILN és CIL) és Gallia Belgica anyagát pedig Fodor Krisztina és Ambrus Lehel (RICG, FITrier, Finke, Schillinger és Nesselhauf alapján); a korpuszok rövidített nevének feloldását lásd vagy az Adatbázis adatlapjainak bibliográfiai rovatában vagy az EDCS-ben, <http://www.manfredclauss.de/abkuerz.html>.

¹³ Az adatbázis kiterjesztett kereső moduljában tehát a következő keltezési szűrési kritériumokat adtuk meg: adja ki a 1) egzakt Kr.u. 401-600 datálásúakat, 2) a 401-600 közötti datálásúakat (pl. 451-550 vagy 519 stb.), 3) a 401-600-nál tágabb datálásúakat (pl. 351-650 stb.) és 4) és a 401-600-nál egyik irányban tágabb, a másik irányban szűkebb datálásúakat (pl. 351-450 vagy 551-650 stb.); ugyanakkor kizártuk az egyértelműen a 401 előttre (pl. a 301-400 datálásúakat) és a 600 utánra (pl. 601-700 stb.) datálható adatlapokat. Így nagyjából ugyanolyan, vagy inkább még egzaktabb kronológiai kereteket szabtuk meg vizsgálatunkhoz, mint amilyeneket Herman (1965=1990: 13) alkalmazott.

¹⁴ A szinkópa két típusának a címkéje az Adatbázisban syncope praetonica, pl. VETRANVS *veteranus* helyett (LLDB-1187) és syncope posttonica, pl. TITLVM *titulum* helyett (LLDB-422).

¹⁵ Tehát csak azokat a fonológiai főkérdéseket (az adatbázisban ‘Vocalismus’ címkéjű) lapokat vettük figyelembe, amelyek nem rendelkeznek névszói vagy igei morfoszintaktikai (az adatbázisban ‘Nominalia’ vagy ‘Verbalia’ címkéjű) alternatív kóddal, ezek a következők: (é: > I) FECIRVNT *fecerunt* helyett (LLDB-7226), (í > E) MENVS *minus* helyett (LLDB-2594), (ó: > V) AMVRE *amore* helyett (LLDB-8255), (ú > O) NOMERO *numero* helyett (LLDB-554), (ó > V) MEMVRIA *memoriam* helyett (LLDB-585), (é > I) MIRITO *merito* helyett (LLDB-25583), (í: > E) PERECVLO *periculo* helyett (LLDB-18874), (ú: > O) INMONES *immunis* helyett (LLDB-12585), (e: > I) FILICITER *feliciter* helyett (LLDB-10024), (í > E) INVEDA *invada* helyett (LLDB-3074), (o: > V) RVMANVS *Romanus* helyett (LLDB-28125), (u > O) TVMOLVM *tumulum* helyett (LLDB-24), (o > V) CORPVRA *corpora* helyett (LLDB-9446), (e > I) SEMPIR *semper* helyett (LLDB-13644), (i: > E) VETALIS *Vitalis* helyett (LLDB-

4. Táblázat (LLDB- Adatbázis)	(klasszikus lat. > vulgáris lat.): $\acute{e} \acute{i} > e, \acute{e} > e; \acute{o} \acute{u} > o, \acute{o} > o; \acute{e} \acute{e} i > e, \acute{o} o u > o \rightarrow E \sim I / O \sim V$											
	T = í > E, i > E, é: > I, e: > I, ú > O, u > O, ó: > V, o: > V, í: > E, i: > E, é > I, e > I, ó > V, o > V, ú: > O, u: > O											
	T = Teljes, R = Részleges változat											
	R = í > E, i > E, é: > I, e: > I, ú > O, u > O, ó: > V, o: > V, e > I, o > V (fortasse recte kizárva)											
5-6. sz. (súlyozott változat)	1. Dalmatia		2. Venetia et Histria		3. Liguria és Transpadana		4. Gallia Lugudunensis		5. Gallia Narbonensis		6. Gallia Belgica	
	T	R	T	R	T	R	T	R (5)	T	R (4)	T	R
	100% = 96	100% = 86	100% = 122	100% = 103	100% = 101	100% = 91	100% = 109	100% = 101	100% = 296	100% = 272	100% = 110	100% = 105
$\acute{E} \sim \acute{I} / \acute{O} \sim \acute{U}$	35 % (34)	33 % (28)	27 % (33)	19 % (20)	33 % (33)	27 % (25)	38 % (41)	37 % (37)	38 % (112)	36 % (99)	46 % (51)	44 % (46)
$E \sim I / O \sim U$	57 % (54)	58 % (50)	66 % (80)	73 % (75)	62 % (63)	70 % (63)	58 % (64)	62 % (63)	60 % (177)	63 % (170)	54 % (59)	56 % (59)
Szinkópa	8 % (8)	9 % (8)	7 % (9)	8 % (8)	5 % (5)	3 % (3)	4 % (4)	1 % (1)	2 % (7)	1 % (3)	0 % (0)	0 % (0)

1. Teljes Változat (LLDB)				2. Részleges Változat (LLDB)			
1. Súlyozott T-Változat (LLDB)				2. Súlyozott R-Változat (LLDB)			

Ennek az ellenőrző jellegű adatbázis-vizsgálatnak az eredményei a 4. táblázatban láthatók.¹⁶ Ezúttal a három, vizsgálatba vont jelenség adatai belső megoszlási arányainak kiszámolását már

5244), (u: > O) MOSIVO *musivo* helyett (LLDB-25818). Ez a szűrés azért szükséges, mert az olyan datok mint ANNVS *annos* helyett (e.g. LLDB-11843), MENSIS *menses* helyett (e.g. LLDB-7012) és IACIT *iacet* helyett (LLDB-14646), QVIESCET *quiescit* helyett (LLDB-8079) stb. nem csak fonológiai, hanem morfoszintaktikai változások (deklinációs vagy konjugációs osztályok közötti keverések, ingadozások) eredményeképpen is létrejöhetnek, egymástól elválaszthatatlan módon (azaz nem lehet dönten a fonológiai és morfoszintaktikai értelmezés között). Egyúttal kizártuk a 'Syntcatica etc.' alternatív kódú lapokat is a vizsgálatból, így ki tudtuk szűrni az archaizmusként is értelmezhető (mint VIVOS *vivus* helyett, pl. LLDB-231) vagy rekonpozícióként is felfogható (mint PERDEDIT *perdidit* helyett, pl. LLDB-4335) adatokat.

¹⁶ A 4. Táblázat adatai az Adatbázis 2014.12.10. szerinti állapotát tükrözik, és az összes hivatkozott adat a következőkben megadott kódok (í > E stb.) szerint (a területi, keltezési és egyéb szűrés beállítások elvégzése után)

az Adatbázis-program diagram-modulja elvégezte, majd ismét a szinkópák arányszáma szerinti csökkenő sorrendbe rendeztük a kiválasztott földrajzi egységeket, végül az így megkapott arányszámok egymáshoz képesti megoszlását szintúgy vonaldiagrammal is ábrázoltuk, mind a teljes, mind a részleges változatban: ahol a szinkópák aránya ugyanakkora volt, ott az adatszám döntötte el a provincia-sorrendet.¹⁷ Ezután, a súlyozás keretében, itt is kizártuk a vizsgálatból azokat a területeket, melyek összesített adatszáma 100 alatt volt. Ily módon, (a többi területtől a vizsgált korreláció tekintetében egyértelműen elkülönülni látszó) Dalmatia kivételével, jellegzetes korrelációt lehetett megfigyelni a vizsgált területek között már a teljes változatban, és ez a korreláció még egyértelműbben, kontrasztosabban érhető tetten a Részleges változatban. A Teljes változatban (Dalmatia sajátos helyzetét figyelmen kívül hagyva) csak Gallia Narbonensis lóg ki kissé a korrelációs láncolatból. A hangsúlytalan szótagbeli betűcserék és a szinkópák párhuzamosan csökkenő tendenciája ugyanis megtörni látszik az 5. Gallia Narbonensis esetében, ha egybevetjük a 4. Gallia Lugudunensis-szel, ahol a hangsúlytalan szótagbeli betűcserék aránya nem csökkent a szinkópákéval párhuzamosan, hanem éppen szerény mértékben ugyan, de növekedni látszik: E ~ I / O ~ U: 4. GL 58 % < 5. GN 60 % vs. Szinkópa: 4. GL 4 % > 5. GN 2

visszakereshető: Dalmatia (T-Változat), É ~ Í / Ó ~ Ú 34 = í > E: 17 + é: > I: 3 + ú > O: 5 + ó: > V: 5 + í: > E: 1 + é > I: 2 + ó > V: 1, E ~ I / O ~ U 54 = i > E: 24 + e: > I: 5 + u > O: 7 + o: > V: 1 + i: > E: 2 + e > I: 7 + o > V: 7 + u: > O: 1, Syncope 8 = syncope posttonica: 7 + syncope praetonica: 1; Dalmatia (R-Változat), É ~ Í / Ó ~ Ú 28 = í > E: 16 + é: > I: 2 + ú > O: 5 + ó: > V: 5, E ~ I / O ~ U 50 = i > E: 23 + e: > I: 5 + u > O: 7 + o: > V: 1 + o > V: 7 + e > I: 7, Syncope 8 = syncope posttonica: 7 + syncope praetonica: 1. Venetia et Histria (T-Változat), É ~ Í / Ó ~ Ú 33 = í > E: 11 + é: > I: 4 + ú > O: 2 + ó: > V: 4 + í: > E: 6 + é > I: 1 + ó > V: 4 + ú: > O: 1, E ~ I / O ~ U 80 = i > E: 57 + e: > I: 5 + u > O: 5 + o: > V: 1 + i: > E: 4 + e > I: 5 + o > V: 2 + u: > O: 1, Syncope 9 = syncope posttonica: 5 + syncope praetonica: 4; Venetia et Histria (R-Változat), É ~ Í / Ó ~ Ú 20 = í > E: 10 + é: > I: 4 + ú > O: 2 + ó: > V: 4, E ~ I / O ~ U 75 = i > E: 57 + e: > I: 5 + u > O: 5 + o: > V: 1 + o > V: 2 + e > I: 5, Syncope 8 = syncope posttonica: 4 + syncope praetonica: 4. Liguria és Transpadana (T-Változat), É ~ Í / Ó ~ Ú 33 = í > E: 15 + é: > I: 6 + ú > O: 2 + ó: > V: 2 + é > I: 5 + ó > V: 3, E ~ I / O ~ U 63 = i > E: 32 + e: > I: 2 + u > O: 21 + o: > V: 2 + e > I: 4 + o > V: 2, Syncope 5 = syncope posttonica: 5; Liguria és Transpadana (R-Változat), É ~ Í / Ó ~ Ú 25 = í > E: 15 + é: > I: 6 + ú > O: 2 + ó: > V: 2, E ~ I / O ~ U 63 = i > E: 32 + e: > I: 2 + u > O: 21 + o: > V: 2 + e > I: 4 + o > V: 2, Syncope 3 = syncope posttonica: 3. Gallia Lugudunensis (T-Változat), É ~ Í / Ó ~ Ú 41 = í > E: 11 + é: > I: 17 + ú > O: 5 + ó: > V: 4 + í: > E: 2 + é > I: 1 + ó > V: 1, E ~ I / O ~ U 64 = i > E: 37 + e: > I: 2 + u > O: 16 + o: > V: 3 + i: > E: 1 + e > I: 3 + o > V: 2, Syncope 4 = syncope posttonica: 4; Gallia Lugudunensis (R-Változat), É ~ Í / Ó ~ Ú 37 = í > E: 11 + é: > I: 17 + ú > O: 5 + ó: > V: 4, E ~ I / O ~ U 63 = i > E: 37 + e: > I: 2 + u > O: 16 + o: > V: 3 + e > I: 3 + o > V: 2, Syncope 1 = syncope posttonica: 1. Gallia Narbonensis (T-Változat), É ~ Í / Ó ~ Ú 112 = í > E: 40 + é: > I: 28 + ú > O: 25 + ó: > V: 9 + í: > E: 3 + é > I: 3 + ó > V: 4, E ~ I / O ~ U 177 = i > E: 89 + e: > I: 8 + u > O: 58 + o: > V: 5 + i: > E: 3 + e > I: 11 + o > V: 3, Syncope 7 = syncope posttonica: 6 + syncope praetonica: 1; Gallia Narbonensis (R-Változat), É ~ Í / Ó ~ Ú 99 = í > E: 40 + é: > I: 27 + ú > O: 23 + ó: > V: 9, E ~ I / O ~ U 170 = i > E: 89 + e: > I: 8 + u > O: 57 + o: > V: 4 + e > I: 9 + o > V: 3, Syncope 3 = syncope posttonica: 2 + syncope praetonica: 1; Gallia Belgica (T-Változat), É ~ Í / Ó ~ Ú 51 = í > E: 37 + é: > I: 6 + ú > O: 2 + ó: > V: 1 + í: > E: 4 + é > I: 1, E ~ I / O ~ U 59 = i > E: 22 + e: > I: 5 + u > O: 26 + o: > V: 1 + e > I: 2 + o > V: 3, Syncope 0; Belgica (R-Változat), É ~ Í / Ó ~ Ú 46 = í > E: 37 + é: > I: 6 + ú > O: 2 + ó: > V: 1, E ~ I / O ~ U 59 = i > E: 22 + e: > I: 5 + u > O: 26 + o: > V: 1 + e > I: 2 + o > V: 3, Syncope 0.

¹⁷ Így a Teljes változatban (4 %-os szinkópaarány) 4. Gallia Lugudunensis és a (2 %-os szinkópaarány) 5. Narbonensis helyet cserélt a Részleges változatban, ahol Narbonensis lett a 4. (1 %-os szinkópaarány) és Lugudunensis az 5. (szintén 1 %-os szinkópaarány) és csak 1 előfordulással). A sorrendcserét a 4. Táblázatban is jelöltük.

%. Ha azonban a Részleges változatot nézzük, amelyből kizártuk azokat az adatokat, amelyek nem feleltethetők meg román/újlatin típusú változásokkal, illetve azokat, amelyek adatérvénye megkérdőjelezhető, így opcionálisan helyes alakoknak is tekinthetők,¹⁸ akkor ez a látszólagos anomália rögtön eltűnik. A Részleges változat szerinti összehasonlítása a vizgált területeknek egyértelműen mutatja, hogy – a különutasnak tűnő Dalmatia kivételével – a feltételezett korreláció létezik, vö. a 4. Táblázat “2. Részleges Változat (LLDB)” c. vonaldiagramját: minél több betűcsere történik hangsúlyos szótagokban (2. VH 19 % < 3. LT 27 % < 4. GN 36 % < 5. GL 37 % < 6. GB 44 %), annál kevesebb szinkópa adatolható (2. VH 8 % > 3. LT 3 % > 4. GN 1 % (3 db.) > 5. GL 1 % (1 db.) > 6. GB 0 %), és ezzel megegyezően annál kevesebb betűcsere regisztrálható hangsúlytalan szótagokban (2. VH 73 % > 3. LT 70 % > 4. GN 63 % > 5. GL 62 % > 6. GB 56 %). Ez a korrelációs láncolat a súlyozással, tehát a 91 adattal rendelkező Liguria és Transpadania kizárásával sem változik meg, vö. a 4. Táblázat “2. Súlyozott R-Változat (LLDB)” c. vonaldiagramját.

A szinkópák és hangsúlyos, illetve hangsúlytalan szótagbeli E/I és O/V betűcserék egymáshoz mért arányainak területenként jellegzetes eltolódást mutató megoszlási mintái tehát igazolják a Hermantól feltételezett korreláció létezését, nem csak a Hermantól közölt adatok újraelemzése alapján, hanem a „Császárkori latin feliratok számítógépes nyelvtörténeti adatbázisában” rögzített adatok elemzése révén is.

Herman korrelációs elméletét pusztán két éles szemű megfigyelés szellemes és merész, de logikus összekapcsolására építette: egyrészt feltűnt neki a hangsúlyos helyzetű tévesztések, hangsúlytalan helyzetűekhez mért arányainak területileg eltérő mértéke, másrészt eszébe ötlött a vulgáris latin hangszínfúziók hangsúlyos és hangsúlytalan szótagbeli megvalósulásának eltérő mértéke (ti. hogy a hangszín-összeolvadás hangsúlytalan helyzetben több *e-o* típusú magánhangzót érint, mint hangsúlyosban). Ezt a két, látszólag egymástól teljesen független tényezőt összekapcsolta egymással, mégpedig azért, hogy mindkét jelenséget a hangsúly nyomatékának változó mértékével hozta összefüggésbe. Ezen összefüggés alapján feltételezte továbbá, hogy ha a nyomatéktöbblet segíti a hangszínkülönbségek megőrzését, illetve a

¹⁸ Ebben a Részleges változatban (Herman eljárásával ellentétben) bevontuk az *e > I* és *o > V* kódú adatokat, mert az érintett magánhangzók (a rövid *e* bizonyára, a rövid *o* valószínűleg) részt vettek a hangsúlytalan szótagbeli magánhangzó-fúziókban (vö. fentebb a 4. jegyzetbeli indoklást). Kizártuk viszont (Herman eljárásával megegyezően) azokat a betűcseréket, amelyek nincsenek összhangban a vulgáris latin magánhangzó-rendszer átépülésével (tehát az *é > I*, *í > E*, *ó > V*, *ú > O*, *i > E* és *u > O* kódú lapokat), mert az érintett magánhangzók (*é*, *í*, *ó*, *ú*, *ī* és *ū*) nem vesznek részt a hangszín-fúziókban. Hasonlóképpen kizártuk a kontextuálisan (pl. a *saeculum* szinkópált változatai versben) vagy filológiai-technikai okokból (bizonytalan szövegolvasat miatt) opcionálisan helyesnek is tekinthető adatokat, amelyek éppen ezért az Adatbázisban “*fortasse recte*” címkével vannak megjelölve (a 4. Táblázatban is utalunk erre).

nyomatékhány a hangsínkülönbségek megszűnését, akkor, ahol a hangsúly *erősebb* nyomatékú volt, ott *kevesebb* magánhangzó-fúziók okozta tévesztést regisztrálhatunk hangsúlyos szótagban, és fordítva, ahol *gyengébb* nyomatékú volt a hangsúly, ott *több* magánhangzó-fúziók okozta betűcserét figyelhetünk meg hangsúlyos szótagban.

Ennek a Herman-féle megfelelés-rendszernek, korrelációnak sikerült most egy újabb közreműködő elemét, a szinkópát, azonosítani, és ezzel kibővítve magának a korrelációnak létezését és működését is igazolni, legalábbis a vizsgált területek nagy részén, Galliában és Észak-Itáliában. A kibővített Herman-féle korreláció tehát úgy működik, hogy minél *alacsonyabb* a hangsúlyos helyzetű tévesztések aránya, annál *magasabb* a szinkópák és ezzel párhuzamosan a hangsúlytalan szótagbeli tévesztések aránya, és ebből következően *nagyobb* a hangsúly nyomatéka; és fordítva: minél *magasabb* a hangsúlyos helyzetű tévesztések aránya, annál *alacsonyabb* a szinkópák és ezzel párhuzamosan a hangsúlytalan szótagbeli tévesztések aránya, és következésképpen *kisebb* a hangsúly nyomatéka. Továbbá, ahol a legkisebb lehetett a hangsúly nyomatéka, ott a szinkópa nem is fordul elő, viszont a hangsúlyos helyzetű tévesztések aránya viszonylag a legmagasabb, mint Gallia Belgica területén, ahol 0 %-os szinkópa arány áll éles ellentétben 46 % (T-Változat), illetve 44 % (R-Változat) hangsúlyos helyzetű tévesztési aránnyal.

A szinkópák arányának az összes vizsgált területen tapasztalt kései visszaszorulása,¹⁹ egy esetben magának a jelenségnek az eltűnése ugyanakkor elvezet bennünket az egész elmélet talán legmeglepőbb következtetéséhez: a szakirodalom szinte egyöntetű álláspontjával szemben, amelyet korábban egyébként jómagam is képviseltem,²⁰ a latin hangsúly nyomatéka a kései korszakban, legalábbis a vizsgált területeken, nem nőtt, ahogy azt bizonyos megfontolások, elsősorban román/újlatin jelenségek latinra való visszavetítése alapján gondolták, hanem éppen ellenkezőleg, radikálisan csökkent.

Végeredményben kijelenthető, hogy Herman József ötven évvel ezelőtt megfogalmazott elmélete nem hogy „nem meggyőző”, ahogy legutóbb Adams kissé elhamarkodottan ítélte, hanem éppen hogy az egyik legragyogóbb és jelen, kibővített formájában az egyik legmeggyőzőbben igazolt működésű elmélet, amit valaha a vulgáris latin fonológiai kutatások terén megfogalmaztak.

¹⁹ A kora császárkorra mért nagyobb gyakorisághoz és produktivitáshoz képest a jelenség visszaszorulása egyértelmű, vö. részletesen Adamik (megjelenik).

²⁰ Vö. Adamik (2013).

Bibliográfia

- Adamik, Béla 2008. A klasszikus kori latin hangsúly minősége. In: Déri Balázs (szerk.). *Oratoris officium. Tanulmányok a hetvenéves Adamik Tamás tiszteletére*. L'Harmattan. Budapest 23-30.
- Adamik, Béla 2009. *In memoriam József Herman: von der Late Latin Data Base bis zur Computerized Historical Linguistic Data Base of Latin Inscriptions of the Imperial Age*. *Acta Antiqua Academiae Scientiarum Hungaricae* 49: 11-22.
- Adamik, Béla 2010. *In memoriam Herman József: A Késő latin nyelvtörténeti adattártól a Császárkori latin feliratok számítógépes nyelvtörténeti adatbázisáig*. *Antik Tanulmányok* 54: 311-321
- Adamik, Béla 2012a. In Search of the Regional Diversification of Latin: Some Methodological Considerations in Employing the Inscriptional Evidence. In: Biville, Frédérique–Lhommé, Marie-Karine–Vallat, Daniel (szerk.): *Latin vulgaire - latin tardif IX: Actes du IXe colloque international sur le latin vulgaire et tardif, Lyon, 6 - 9 septembre 2009*. Maison de l'Orient e la Méditerranée. Lyon. 123-139.
- Adamik, Béla 2012b. A császárkori feliratok vulgáris latin nyelvi adatainak dialektológiai érvényessége. *Antik Tanulmányok* 56: 91-105.
- Adamik, Béla 2013. Zur Problematik der Akzentqualität im klassischen Latein. *Graeco-Latina Brunensia* 18: 3-22.
- Adamik, Béla (megjelenik). The frequency of syncope in the Latin of the Empire: A statistical and dialectological study based on the analysis of inscriptions. In: Poccetti, Paolo (szerk.): *Proceedings of the XVIIth Colloquium of Latin Linguistics, May 20th – May 25th 2013, Italy, Rome* (cf. <http://real.mtak.hu/10275/>).
- Adams, James Noel 2007. *The Regional Diversification of Latin 200 BC–AD 600*. Cambridge University Press. Cambridge.
- Banfi, Emanuele 1996. Tendenze romanze comuni I. Fonetica. In: Holtus, Günter–Metzeltin, Michael–Schmitt, Christian (szerk.): *Lexikon der Romanistischen Linguistik, Band II,1. Latein und Romanisch: Historisch-vergleichende Grammatik der Romanischen Sprachen*. Niemeyer. Tübingen. 163-199.
- Herman, József 1965=1990. Aspects de la différenciation territoriale du latin sous l'Empire. In: Kiss Sándor (szerk.): Herman, József. *Du latin aux langues romanes. Études de linguistique historique*. Niemeyer. Tübingen. 10–28.

Herman, József 2000. *Vulgar Latin* (translated by Roger Wright). The Pennsylvania State University Press. Pennsylvania.

Herman József 2003. *Vulgáris latin. Az újlatin nyelvek kialakulásának útja*. Tinta. Budapest.

Kiesler, Reinhard 2006. *Einführung in die Problematik des Vulgärlateins*. Niemeyer. Tübingen.

Loporcaro, Michele 2011. Syllable, Segment and Prosody. In: Maiden, Martin–Smith, John Charles–Ledgeway, Adam (szerk.): *The Cambridge History of the Romance Languages. Volume 1, Structures*. Cambridge University Press. Cambridge. 50-108.

Maiden, Martin 2011. Morphophonological Innovation. In: Maiden, Martin–Smith, John Charles–Ledgeway, Adam (szerk.): *The Cambridge History of the Romance Languages. Volume 1, Structures*. Cambridge University Press. Cambridge. 216–267.